

КІЛЬКІСНІ ПОКАЗНИКИ ДИСФУНКЦІЇ РОЗПОДІЛУ РЕСУРСІВ В ПЕРЕХІДНИХ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМАХ

Встановлюються передумови виникнення дисфункцій розподілу ресурсів в перехідних політичних системах. Визначаються економічні та стратифікаційні показники ефективності розподілу ресурсів в перехідних суспільствах.

Ключові слова: політична система, дисфункція розподілу ресурсів, середній клас, соціальна стратифікація.

У класичній роботі Д. Істона «Політична наука в США: минуле і сьогодні» зазначається: «Щоб зрозуміти політичне життя, слід звернутися до вивчення владного розподілу цінностей у суспільстві» [1, с. 9]. Розподіл ресурсів у суспільстві є базовою функцією політичної системи. Характер розподілу ресурсів у суспільстві відбиває ступінь ефективності політичного функціонування. Якість життя індивіда, а отже, можливість забезпечення права на життя безпосередньо пов'язані з обсягами ресурсів, що розподіляються.

Виконання функції розподілу ресурсів у політичних системах характеризується різним рівнем ефективності. Достатньо високий рівень ефективності розподілу ресурсів сприяє стабілізації політичної системи. Низька ефективність розподілу ресурсів у суспільстві говорить не тільки про дисфункціональні прояви в політичній системі, але й про потенційну можливість її дестабілізації.

Механізми функціонування політичних систем знайшли відображення в роботах таких класиків політичної науки, як Д. Істон, Г. Алмонд, К. Дойч. Деякі аспекти функціонування сучасних політичних систем досліджувалися українськими науковцями, зокрема В. Журавським, О. Чемшитом, О. Категоренко, М. Ніколаєвой та ін. Однак в роботах українських дослідників залишається недостатньо розробленим питання дисфункцій політичної системи та критеріїв їхнього вимірювання. Першочерговим завданням, що потребує розв'язання, є визначення кількісних показників дисфункції розподілу ресурсів в політичних системах перехідного типу.

Оцінки ефективності розподілу ресурсів у тому чи іншому суспільстві базуються на низці критеріїв, визначення яких являє собою важливе наукове завдання. Як правило, оцінки обсягів ресурсів, що розподіляються в суспільстві, ґрунтуються на формальних економічних показниках. Однак при вимірюванні розподілу ресурсів мають враховуватися певні соціальні показники, зокрема ступінь соціальної нерівності в суспільстві. Отже, оцінка повинна мати комплексний характер і включати в себе сукупність найбільш важливих критеріїв.

У загальному вигляді під ресурсами розуміються всі необхідні для життя людини джерела, запаси, кошти і передумови. Вони можуть мати як матеріальний, так і нематеріальний характер. Для підтримки життєдіяльності індивіду необхідний доступ до певної частки ресурсів. Така частка ресурсів визначається насамперед потребами індивіда.

Класифікації різноманітних потреб індивідів неодноразово приводилися в роботах зарубіжних дослідників. На думку професора соціології Гельсінського університету Е. Алларда [2], базові потреби, «мінімально необхідні», визначають добробут індивіда, який складається з основних компонентів:

а) відносини володіння, які відображають доступ до матеріальних благ, їхня кількість і якість;

б) відносини любові, що відображають зв'язки індивідів з іншими індивідами, а також їхні відносини позиції в суспільстві;

в) відносини буття, частково перекриваючи два перші компоненти, зосереджені на досяжності життєвих цілей індивіда.

Американський вчений Р. Інглхарт виокремлює матеріалістичні та постматеріалістичні потреби індивіда. До перших він відносить всі потреби матеріального плану, пов'язані з їжею, одягом, володінням будинком, як ті фактори, що спонукають людей до участі в політичному процесі. До постматеріалістичних Р. Інглхарт відносить потреби в любові, самореалізації і самоактуалізації.

В цілому, пересічному індивіду (на обсяг потреб якого має спиратися політична система при розрахунку ресурсів, що розподіляються) необхідно задоволення як мінімум матеріальних потреб. Однак політичні системи, в яких ще не завершилися перехідні процеси, не гарантують індивідові задоволення матеріальних потреб у повному обсязі. В політичних системах такого типу перманентно присутня дисфункція розподілу ресурсів у суспільстві.

На державному рівні в різних країнах закріплені певні принципи розподілу ресурсів в суспільстві, які знаходять відображення в існуючій економічній системі. Під економічною системою розуміється

сукупність всіх економічних процесів (виробництво, розподіл, обмін, споживання), що відбуваються у суспільстві на основі сформованих у ньому відносин власності та господарського механізму.

Білоруський дослідник А. В. Данильченко виділяє ряд принципів елементів, які відрізняють типи економічних систем:

- соціально-економічні відносини, що базуються на державній (громадській) або приватній власності;
- організаційно-правові форми господарської діяльності;
- господарський механізм (ринковий або плановий) і відповідні зв'язки між підприємствами та організаціями;
- система стимулів і мотивацій суб'єктів економічної системи.

Базуючись на цих визначальних критеріях, дослідник виділяє два діаметрально протилежних типи економічних систем — ринкову і командно-адміністративну (планову). Будь-яка економіка вбирає в себе елементи того та іншого типу, тому симбіоз ринкового і планового механізмів координації реалізується у змішаному типі економічних систем, який властивий більшості сучасних економік світу. Питання полягає в іншому: з якою вихідної позиції, точки відліку починається формування змішаного типу економічної системи, і яким чином це відбувається — еволюційно або революційно? Адже сам змішаний тип економічної системи може бути представлений ліберальною моделлю з орієнтацією на ринкові механізми координації без активного директивного втручання з боку держави і соціально-орієнтованою ринковою моделлю з більш активною позицією держави у вирішенні соціальних питань і більшим ступенем відповідальності перед суспільством [3, с. 89].

Ліберальна економічна модель базується на мінімізації соціальних функцій, домінуванні приватної власності, обмеженні втручання держави в економічні процеси. Основна функція держави в економічних процесах зводиться до вироблення правил гри для суб'єктів ринкових відносин. Соціально-орієнтована ринкова економічна модель передбачає більш широкі соціальні функції держави в регулюванні економіки. Ця модель припускає різноманіття форм власності, включаючи досить широкий державний сектор.

В умовах трансформаційних процесів у постсоціалістичних країнах перехід до ринкової економіки здійснюється двома шляхами: еволюційним і революційним. Перший передбачає поступовий перехід до ринкової економіки із збереженням або модернізацією соціальних досягнень соціалістичних країн. Зокрема, мова йде про градуалістську економічну модель, яка реалізується в Китаї та Білорусі. Градуалізм (від лат. *gradatim* – поступово) — науковий напрям, прихильники

якого вивчають шляхи і закономірності поступового переходу економічної системи з одного стану в інший — без катаклізмів, що відбуваються, наприклад, в результаті застосування так званих методів «шокової терапії» для стабілізації економіки країн, що потрапили в ситуацію фінансово-економічної кризи, небезпечних темпів інфляції [4, с. 160].

Другий варіант переходу до ринкової економіки, що здійснюється революційним шляхом, припускає лібералізацію у вигляді «шокової терапії». В основі цього варіанта лежить реформування державної власності шляхом приватизації, відмова від тотального планування, створення нових ринкових механізмів, сприяння конкуренції та обмеження монополізму в економіці. В результаті реалізації такого переходу не була створена система соціальних гарантій, здатна компенсувати витрати ринкових реформ. Щодо політичних систем, які здійснюють перехід до ринкової економіки шляхом лібералізації, соціальна функція держави реалізовується в мінімальних обсягах, що робить очевидною дисфункцію розподілу ресурсів.

У більшості країн пострадянського простору перехід до ліберальної економіки здійснювався революційним шляхом. Цей варіант реформування економіки супроводжувався кризовими явищами і як результат зниженням економічних показників, що істотним чином позначилося на функції розподілу ресурсів у суспільстві. Ступінь ефективності економіки відображає такий показник, як валовий внутрішній продукт (ВВП). Цей показник є відображенням системи національних рахунків, що характеризує кінцевий результат виробничої діяльності економічних одиниць-резидентів і вимірює вартість товарів і послуг вироблених цими одиницями, для кінцевого використання. Щодо ефективності розподілу ресурсів в суспільстві, її показником є розмір ВВП у розрахунку на душу населення, який обчислюється як відношення ВВП до чисельності населення країни і показує, яка кількість валового продукту, виробленого в країні за рік і вираженого у вартісному вираженні, доводиться на 1 жителя цієї країни.

Оскільки економічні трансформації мають негативні соціальні наслідки, є необхідним врахування стратифікаційного аспекту в умовах дисфункції розподілу ресурсів в суспільстві. При виявленні дисфункцій у розподілі ресурсів слід враховувати не тільки обсяги ВВП в розрахунку на душу населення в тому або іншому суспільстві, але й існуючий в ньому ступінь соціальної нерівності. В економічних і соціологічних дослідженнях найбільш часто використовується такий показник соціальної нерівності, як коефіцієнт Джині. Цей показник

відображає ступінь відхилення фактичного обсягу розподілу доходів населення від лінії їхнього рівномірного розподілу. Для рівномірного розподілу він дорівнює «0», для абсолютної нерівності — «1». Вважається, що зростання коефіцієнта Джині свідчить про порушення відтворювального процесу у сфері розподілу і перерозподілу валової доданої вартості.

Чим вище коефіцієнт Джині, тим вище ступінь соціальної нерівності у суспільстві. Досить високий показник ВВП на душу населення при значному соціальному розшаруванні в суспільстві не свідчить про відсутність дисфункцій розподілу ресурсів у суспільстві. Отже, при виявленні передумов дестабілізації політичної системи мають співвідноситися обидва показники, як ВВП у розрахунку на душу населення, так і коефіцієнт Джині.

Відомо, що доступ до необхідної частки національних ресурсів забезпечується шляхом соціальної мобільності за професійним, економічним і політичним профілями соціальної стратифікації. Згідно з теорією соціальної стратифікації П. Сорокіна, будь-яке суспільство розділене на класи «в ієрархічному ранзі». «Соціальна стратифікація знаходить вираз в існуванні вищих і нижчих верств. Її основа і сутність — у нерівномірному розподілі прав і привілеїв, відповідальності та обов'язків, наявності або відсутності соціальних цінностей, влади і впливу серед членів того чи іншого співтовариства... Конкретні іпостасі соціальної стратифікації численні. Однак їхнє різноманіття може бути зведено до трьох основних форм: економічної, політичної і професійної. Як правило, всі вони тісно переплетені. Люди, що належать до верхнього шару в якомусь одному відношенні, звичайно належать до того ж шару за іншими параметрами, і навпаки. Представники вищих економічних шарів одночасно належать до вищих політичних і професійних верств. Незаможні, як правило, позбавлені цивільних прав і перебувають у нижчих шарах професійної ієрархії» [5, с. 302].

Для виживання суспільства і людини необхідні канали вертикальної мобільності. До каналів вертикальної мобільності відносять армію, церкву, систему освітніх та виховних організацій, професійні та політичні організації, інститут шлюбу тощо. Кількість каналів та їхня пропускна здатність не залишаються постійними. Закриття або значне звуження каналів вертикальної мобільності у суспільстві неминуче призводить до зростання конфліктного потенціалу суспільства, а також реалізації неконвенційних дій у сфері політики.

Пропускна здатність каналів вертикальної мобільності має бути такою, щоб середній індивід мав можливість задовольнити матеріальні потреби. Задоволення потреб індивіда у зазначеному обсязі дозволяє знизити рівень протестних настроїв у суспільстві, сприяє легітимації правлячих політичних еліт, а отже, підтриманню стабільності політичної системи.

Певною мірою показником ефективності розподілу ресурсів у суспільстві є значна частка середнього класу в суспільстві. Подібну позицію поділяє більшість дослідників, які займаються розробкою проблематики середнього класу, хоча існують роботи, в яких ставиться під сумнів можливість середнього класу сприяти стабілізації політичної системи, або взагалі мова йдеться про уявність такої категорії, як середній клас.

Зокрема, російський дослідник В. В. Радаєв пише, що «багатьох непорозумінь, пов'язаних з цим справді містичним явищем (середнім класом – О. М.), вдається уникнути, якщо ми зрозуміємо, що середній клас — це не клас у звичайному сенсі слова, який треба лише виділити і виміряти. За уявною стратифікаційною категорією ховається зовсім інше явище: поняття «середній клас» слугує позначенням нормативної моделі. А «нормативна модель» є сукупністю пов'язаних цільових параметрів, які вказують, як, на нашу думку, має жити основна маса працездатного населення. Тобто йдеться не про те, що ми вже маємо, а те, чого ми хотіли б досягти» [6, с. 20].

Український соціолог С. Макеєв відзначає, що «сьогодні важко говорити про середній клас як про єдиний політичний суб'єкт, тому що сучасний світ дуже швидко змінюється. І головною метою цих змін якраз і є середній шар населення. Він постійно відчуває себе в ситуації загроз і ризиків, він постійно має адаптуватися. І це ще більше замикає середній клас на свої власні проблеми — проблеми компетентності, проблеми свого завтрашнього дня, тому йому не до політичних дій. Сучасний світ не об'єднує цей середній клас, а навпаки, сприяє його дифузії» [7].

Іншу позицію щодо стабілізаційних можливостей середнього класу займає український дослідник Е.М. Лібанова. На її думку, основою соціальної стабільності в сучасному світі є потужний і численний середній клас — головна складова громадянського суспільства. Як основний платник податків середній клас формує державний та місцеві бюджети, визначає споживчу поведінку населення і внутрішній ринок країни, через накопичення та участь у різноманітних системах страхування забезпечує інвестиційний потенціал, завдяки домінуванню в громадських та політичних

організаціях визначає поведінку електорату і значною мірою формує моральні стандарти суспільства, шляхом участі у виборчому процесі виконує функції носія демократії та політичних свобод. Таким чином, наявність сформованого середнього класу є ознакою демократичної держави з ринковою економікою і розвиненим громадянським суспільством. Важливо, що всі ці процеси (розвиток демократії, формування громадянського суспільства, розбудова ринкової економічної системи, становлення середнього класу) реалізуються майже синхронно, жоден не може істотно випереджати інші, хоча підґрунтям (у термінах математики – необхідною умовою) є економічна ситуація[8].

Поряд із позначеними позиціями щодо середнього класу слід зазначити, що середній клас в перехідних політичних системах дійсно ідеологічно неоднорідний. Особи, що становлять середній клас, мають різні ідеологічні настанови і моделі політичної поведінки. Більш того середній клас перехідних суспільств, прагнучи зберегти і зміцнити своє становище в системі соціальної стратифікації, далеко не завжди зацікавлений у збереженні демократії. У цьому контексті збереження економічної стабільності і підтримання стабільності політичної системи у баченні середнього класу є пріоритетними завданнями порівняно з лібералізацією і демократизацією.

В стабільних демократичних системах середній клас більшою мірою зацікавлений у збереженні демократії, оскільки вже на цей момент являє собою досить широкий соціальний прошарок. Наявність широкого середнього класу є не тільки показником існування в суспільстві балансу інтересів держави, бізнесу та індивіда, але й свідчить про стійкість суспільного консенсусу щодо найбільш істотних проблем суспільства.

Як прихильники, так і супротивники викладеної позиції вказують на існування декількох підходів до його визначення. Сьогодні домінуючими підходами до визначення середнього класу залишаються: соціо- статусний, монетарний і самоідентифікаційний. Перший підхід сходить до традицій класичної соціології та теорії М. Вебера, відповідно до якої основним критерієм позиціонування індивіда в середньому класі є його соціально-професійний статус. Згідно з монетарним підходом межі і масштаби середнього класу визначаються в категоріях грошового доходу та матеріальних активів. Самоідентифікаційний або суб'єктивний підхід у визначенні середнього класу ґрунтується на самооцінці індивіда, його самовідчутті, тобто індивід сам ідентифікує своє становище у суспільстві і відносить або не відносить себе до середнього класу.

Можливо, у розвинених демократичних суспільствах всі три критерії описують одну досить широку соціальну групу, яку в результаті і відносять до середнього класу. З великою часткою ймовірності можна стверджувати, що в перехідних суспільствах на перетині трьох параметрів середнього класу позначиться незначна вузька соціальна група. Причина не тільки в тому, що частка середнього класу в перехідних суспільствах невелика, швидше проблема полягає у розбіжності трьох параметрів щодо певної соціальної групи в одному й тому ж суспільстві. Так, особи, які відносять себе до середнього класу і мають відповідний соціально-професійний статус, не володіють необхідною часткою доходу.

На думку автора, критерій доходу є найбільш важливим параметром середнього класу, саме критерій доходу відображає ступінь задоволення матеріальних потреб індивіда. У будь-якому разі цей критерій має бути в ролі базової характеристики приналежності до середнього класу. Однак залишається не цілком зрозумілим, який дохід повинен мати індивід, щоб належати до середнього класу?

Російська дослідниця Н. Є. Тихонова відзначає, що «існує певна нижня межа, яка визначає належність до середнього класу, якщо ми говоримо саме про клас, а не просто про середні шари. Це рівень добробуту, що дозволяє відтворювати основний актив, на який цей клас отримує свої доходи. Для середнього класу це людський капітал, і саме з тим, що в масовому масштабі людський капітал став популярним саме в індустріальному і пізньоіндустріальному суспільстві, пов'язане те, що середній клас саме в цей період став досить масовим» [9, с. 23–24].

При визначенні меж середнього класу за критерієм доходу розрахунки базуються на обсягах прожиткового мінімуму з розрахунку на душу населення. Як відомо, прожитковий мінімум оцінюється за допомогою двох підходів: життєвого і соціального мінімумів. Життєвий мінімум охоплює обсяг ресурсів, необхідний індивідові для задоволення головних фізіологічних потреб. Згідно з другим підходом, прожитковий мінімум включає в себе фізіологічний мінімум, а також витрати на мінімальні духовні і соціальні запити, характерні для рівня розвитку цієї країни.

У більшості країн пострадянського простору, що здійснювали перехід до ринкової економіки, прожитковий мінімум залишився орієнтованим на задоволення основних фізіологічних потреб. При цьому оцінки прожиткового мінімуму, зокрема в Україні, залишаються заниженими та об'єктивно не відповідають соціально-економічній ситуації в країні.

Враховуючи цю обставину, зазначимо, що межі середнього класу за критерієм доходу варіюються в різних дослідженнях. В глобальних вимірах показником середнього класу є дохід індивіда від десяти до

п'ятдесяти доларів на день з поправкою на купівельну спроможність. В національних дослідженнях при вимірюванні середнього класу зберігається орієнтація на кількість прожиткових мінімумів, що припадають на окремого індивіда. Так, Всеросійський інститут рівня життя стосовно до середнього класу висуває такі критерії: 1) доходи у великому діапазоні: від 4 до 11 прожиткових мінімумів; 2) середнє житло і хороші житлові умови. Середнє житло враховує наявність метражу, необхідного для проживання індивіда і облаштованість житла [10, с. 35].

Виходячи із зазначених критеріїв, може бути розрахована частка середнього класу у відсотковому відношенні від всього суспільства для різних перехідних систем. На думку автора, врахування показника, що відображає стратифікаційну стійкість суспільства, є необхідним у виявленні передумов дестабілізації політичної системи. Чим ширше середній клас в суспільстві, тим вище ефективність розподілу ресурсів у суспільстві. Наявність широкого середнього класу у суспільстві сприяє стабільності політичної системи. В умовах економічних і політичних криз у таких суспільствах можуть виникати дисфункції розподілу ресурсів, однак вони не настільки деструктивні, як у суспільствах з високою соціальною поляризацією.

Література

1. Современная сравнительная политология : Хрестоматия / Моск. обществ. науч. Фонд ; [науч. ред. Г. В. Голосов, Л. А. Галкина]. — М. : МОНФ, 1997. — 378 с.
2. Allard E. Dimensions of Welfare / E. Allard // A Comparative Scandinavian Study. Acta Sociologica, 1976. — № 19. — pp. 227 — 240.
3. Данильченко А. В. Особенности белорусской модели экономического развития. Социально-ориентированная модель экономического развития: опыт Германии и Беларуси / А. В. Данильченко, Т. В. Данильченко // Материалы междунар. науч.-практ. конф., Минск, 18 мая 2011 г. / Фонд им. Фридриха Эберга [и др.]. — Минск : И. П. Логвинов, 2011. — С. 89—95.
4. Большой экономический словарь / Под ред. А. Н. Азрилияна. — 5-е изд., доп. и перераб. — М. : Институт новой экономики, 2002. — 1280 с.
5. Сорокин П. Социальная стратификация и мобильность / П. Сорокин. Человек, цивилизация, общество. — М. : Политиздат, 1992. — С. 295—373.
6. Радаев В. В. Средний класс как нормативная модель. Материалы конференции «Средний класс: проблемы формирования и перспективы роста», 24 апреля 2008 г. / В. В. Радаев. — М. : Институт современного развития. — 2008. — С. 20—22.

7. Макеев С. О надежде на средний класс говорить не приходится. [Электронный ресурс] / С. Макеев. — Режим доступа : <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page3-89.html>
8. Лібанова Е. М. Соціальна стратифікація українського суспільства: спроба статистичного визначення та вимірювання [Електронний ресурс] / Е. М. Лібанова. — Режим доступа : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=8&n=50&c=1085>
9. Тихонова Н. Е. Средний класс в социологическом измерении. Материалы конференции «Средний класс: проблемы формирования и перспективы роста», 24 апреля 2008 г. / Н. Е. Тихонова. — М. : Институт современного развития. — 2008. — С. 23—26.
10. Бобков В. Н. Дискуссия о среднем классе. Материалы конференции «Средний класс: проблемы формирования и перспективы роста», 24 апреля 2008 г. / В. Н. Бобков. — М. : Институт современного развития. — 2008. — С. 34—35.

Устанавливаются предпосылки возникновения дисфункций распределения ресурсов в переходных политических системах. Определяются экономические и стратификационные показатели эффективности распределения ресурсов в переходных обществах.

Ключевые слова: политическая система, дисфункция распределения ресурсов, средний класс, социальная стратификация.

Preconditions of dysfunctions allocation of resources in the transitional political systems are established. The economic and stratification indicators of the efficiency of resource allocation in transitional societies are determined.

Key words: political system, dysfunction of the allocation of resources, the middle class, social stratification.

Максимова Олена Миколаївна — доцент кафедри філософських і соціальних наук Севастопольського національного технічного університету, кандидат політичних наук.

Рецензент: проф. Чемшит О. О.